

RECENSIES

niet te verbazen, want het waren er heel veel. Vaak waren dat teleurgestelde immigranten die na korte tijd weer terugkeerden. Door de gebrekkige communicatie wisten de immigranten niet of de werkgelegenheid in de stad veranderde en dus trokken ze conjunctuur-ongevoelig voort. De totale mobiliteit nam dan toe omdat er nog meer mensen dan normaal de stad na een kort, waarschijnlijk vaak ook ongeregistreerd verblijf, verlieten en terugkeerden naar hun oude woonplaats. Dat was meestal een kleine stad op niet al te grote afstand ofwel het niet al te verre platteland langs de rivieren. Volgens de theorie verloopt migratie gewoonlijk etappegewijs van het platteland via kleine steden naar de grote stad. Rotterdam zou dus voor velen het einddoel zijn geweest. Maar er zal over de migratie naar en van Rotterdam nog heel wat onderzocht moeten worden voordat we precies weten hoe het eigenlijk geweest is, Van Dijk zal de laatste zijn om dat te ontkennen. Misschien zal dan blijken dat in de negentiende eeuw de etappesteden geen rustpunten waren waar de plattelanders een poosje bleven om voorzichtig aan de stadslucht te wennen. Misschien trokken overbodige landarbeiders weg uit hun woonplaats op zoek naar werk en inkomen. Het is niet te verbazen dat ze het eerst hoopvol neerstreken in de vertrouwde omgeving van de kleine stad. De bestuurders daar zullen er wel andere opvattingen op na hebben gehouden over de verzorgende functie van hun stad en die nauwelijks geschoolde werklozen weinig gastvrij tegemoet zijn getreden. Bovendien was er waarschijnlijk niet zo heel veel werk te vinden, zodat al gauw het geluk elders werd beproefd. Bijvoorbeeld in een grote stad in de buurt, zodat Rotterdam best een van die toevallige vestigingsplaatsen kan zijn geweest. De sfeer aldaar en de aard van het werk dat men er kon vinden kunnen velen ertoe hebben gebracht hun zwerftocht te vervolgen. Misschien wel naar Amerika.

Bij dat verdergaande onderzoek, dat ook andere aspecten van het verleden van Rotterdam en omgeving kan omvatten, kan het boek van Van Dijk welkome hulp bieden, oriënterend als het zeker in methodisch opzicht is. Trouwens, ook van de tekortkomingen van het boek kan de onderzoeker het een en ander leren.

P. D. 't Hart

N. K. C. A. In 't Veld, ed., *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Bronnenpublicaties Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Documenten, Nr. 2, II; 2 dln., 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976, x + 1714 blz., 27 illustraties, f 187, 20, ISBN 90 247 1671 3).

Na het verschijnen van de *Correspondentie van Mr. M. M. Rost van Tonningen* (deel I) schreef prof. I. Schöffer in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXII (1969) 69: 'Deze bronnenpublicatie, eerste in een nieuwe Serie van uitgaven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, kan worden aangeduid als volmaakt in haar soort'. Van de hier te bespreken tweede publicatie in de serie kan hetzelfde gezegd worden.

Het werk bevat de tekst van 656 uit SS-archieven afkomstige documenten (benevens nog 33 bijlagen bij sommige dezer documenten), waarvan fotocopies in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie aanwezig zijn. Al deze stukken hebben gemeen, dat hun inhoud op Nederland betrekking heeft. Voor de overgrote meerderheid geldt bovendien nog een ander gemeenschappelijk punt, namelijk dat ze door de *Reichsführer-SS* Himmler ontvangen en/of gelezen dan wel door hem geschreven of geïnspireerd zijn. De documenten worden in strikt chronologische volgorde gepresenteerd; nadelen, die hieruit zouden kunnen voortvloeien voor de praktische bruikbaarheid van het werk, worden weggenomen

door de uitstekende zaken- en personenregisters; de Engelse *digests* (1529-1637) maken het bovendien mogelijk om de hoofdinhoud van documenten vlug terug te vinden.

De medewerker van genoemd rijksinstituut N. K. C. A. In 't Veld, die met dit werk aan de Leidse universiteit de doctorsgraad verwierf, selecteerde de documenten, voorzag hen van zeer uitgebreide en zeer grondige annotaties en schreef bovendien een 'Inleiding', die met haar 438 grote en dicht bedrukte pagina's tot een stevige monografie is uitgegroeid. Daarin komt heel wat aan de orde: eerst een uiteenzetting (ruim 60 pagina's) over aard en structuur van de SS in het algemeen, daarna hoofdstukken over het Duitse bezettingsregiem en de rol van de SS daarin; vervolgens zijn twee hoofdstukken gewijd aan voorgeschiedenis en geschiedenis van Nederlandsche (later Germaansche) SS en tenslotte worden ruim 100 pagina's gewijd aan de Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS (met inbegrip van Landstorm en Landwacht).

In de eerste alinea heb ik reeds een oordeel over de kwaliteit van het werk uitgesproken, zij het verpakt in een citaat: 'Volmaakt in haar soort'. Daarmee heb ik twee punten willen aangeven: ten eerste dat In 't Veld de hem door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie opgedragen taak voortreffelijk heeft uitgevoerd ('volmaakt' is natuurlijk niet letterlijk op te vatten voor enig mensenwerk en ook op het werk van In 't Veld zijn enkele kleine aanmerkingen te maken, waarover straks); en ten tweede, dat de vraag, hoe men over die taak zelf (het 'soort') moet denken, daarmee nog te beantwoorden open blijft.

Om met het eerste punt te beginnen: in de Inleiding zal men over het algemeen geen volstrekt nieuwe feiten of inzichten aantreffen en dat was zeker ook niet de bedoeling van de auteur (al wordt men wel getroffen door diens opvallend ongunstige oordeel over Rauter, een oordeel, dat hij alleszins aannemelijk weet te maken). De kwaliteiten van de inleiding laten zich in drie woorden samenvatten: grondigheid, volledigheid en leesbaarheid.

Grondigheid: ik heb In 't Veld op geen enkele onnauwkeurigheid kunnen betrappen. Volledigheid: niet alle aspecten van wat de SS in Nederland gedaan heeft komen aan de orde (de *terreur* bijvoorbeeld wordt door In 't Veld met opzet niet - behalve terloops - behandeld); wat wèl aan de orde komt, wordt door de auteur zodanig behandeld dat men het gevoel heeft er nu alles, wat enigszins van belang is, van te weten. Leesbaarheid: heel de inleiding is een model van goede stijl en heldere betoogtrant. Zeker, bepaalde onderwerpen - bijvoorbeeld de ingewikkelde en in de tijd ook nog verschuivende verhouding tussen de diverse SS-onderdelen - zijn van die aard, dat alleen 'specialisten' ze zonder moeite kunnen lezen; daar doet zelfs de beste auteur niets aan. Maar daarnaast zijn er grote stukken waaraan - door de persoonsbeschrijvingen, de sfeertekening, het verhalen van verwickelingen en dergelijke - ook de niet-'specialist' zijn hart ruimschoots kan ophalen. Wat aan de leesbaarheid niet weinig bijdraagt is ook de grimmige humor, die van tijd tot tijd bij In 't Veld doorbreekt en die het behandelde onderwerp nooit ridiculiseert, doch integendeel de ernst ervan indirect onderstreept.

Voor de annotaties bij de documenten geldt over het algemeen hetzelfde als voor de inleiding. De enkele kritische opmerking, die ik hierboven reeds toezegde, geldt die noten, waarin *biografische* gegevens vervat zijn: ten eerste steekt de zorgvuldigheid, waarmee geboortedatum en -plaats van zelfs vierderangs personen worden aangegeven, wat vreemd af bij de meestal erg summierde gegevens over opleiding, milieu en levensloop van de betrokkenen; en ten tweede vraag ik mij af, waarom soms (bijvoorbeeld van Harster en Lages) iemands lotgevallen na mei 1945 vrij uitvoerig vermeld worden, in andere gevallen alleen melding gemaakt wordt van de hun door de bijzondere rechtspleging opgelegde straf (maar niet - zoals bij de twee genoemden - van de datum van feitelijke invrijheidstelling) en in weer andere gevallen elke vermelding over het na de oorlog ondergane lot ont-

RECENSIES

breekt; in de laatste categorie vond ik zulke voor dit werk belangrijke personen als jkvr. Op ten Noort (491), Demelhuber (770), Carp (1032), Jansonius (1055) en vele anderen.

Niet direct een aanmerking, maar wel een verwonderde constatering is, dat In 't Veld in zijn annotatie soms erg discreet of zelfs eufemistisch is ten aanzien van aartsterroristen uit het SS-milieu. Zo worden van Dahmen von Buchholz (659) en Feenstra (737) wel hun werkzaamheden bij het arresteren van mensen vermeld, maar niet hun gewoonte om de arrestanten gruwelijk te mishandelen; van de door de illegaliteit omgebrachte politie-luitenant Elzinga, die tientallen illegale werkers aan de Duitsers uitleverde, wordt alleen gezegd (1274), dat hij 'nauw met de SD samenwerkte'.

Maar alles bij elkaar genomen: In 't Veld heeft de hem opgedragen taak, zoals gezegd, voortreffelijk vervuld. Blijft dus nu nog de vraag over: wat te denken van die taak zelf. Die vraag valt dan ook weer in twee delen uiteen. Ten eerste (dat is een vraag, die bij elke bronnenuitgave rijst): wat is het *belang* van de gepubliceerde documenten? Het antwoord moet, zoals meestal, luiden, dat dit - waar wij de behoeften van toekomstige generaties van historici en lezers niet kennen - niet of heel moeilijk uit te maken is. Men kan de vraag ook bescheidener stellen: wat voor nieuws leert de hedendaagse, ter zake enigszins belemen beoefenaar van de geschiedenis uit deze documenten? Het belangrijkste deel van de documenten wordt ongetwijfeld gevormd door de briefwisseling tussen Rauter en Himmler - meestal uitvoerige rapporten van Rauter en aanmerkelijk kortere antwoorden van of namens Himmler - en daarnaast door de veel minder omvangrijke correspondentie tussen Seyss-Inquart en Himmler. Welnu, veel van deze documenten is reeds verwerkt en ook uitvoerig geciteerd in de tot dusver verschenen delen van het grote en door velen gelezen (maar in dit tijdschrift nog niet besproken!) werk van prof. dr. L. de Jong. Ik denk bijvoorbeeld aan de problemen rond de oprichting van de Nederlandsche SS (zomer 1940), aan het geharrewar over de beëdiging der Nederlandse SS-ers in 1942 en aan de situatie eind 1942, toen het er een ogenblik op leek, dat Mussert aan de macht zou komen.

Toch blijft er ook voor de ijverige De Jong-lezer in deze documentenverzameling veel te leren over, niet alleen aan nieuwe feiten, maar ook aan nieuwe inzichten in reeds bekende situaties en ontwikkelingen. Wat dat laatste betreft beperk ik mij tot één voorbeeld: ik geloof, dat de nu gepubliceerde documenten voor velen een ander licht zullen werpen op de persoon van Mussert, wiens 'kleine formaat' - letterlijk en figuurlijk - in Nederland een gemeenplaats is, maar die in zijn verhouding tot machtigen als Himmler en Rauter blijk gaf van een onwrikbaarheid op de voor hem wezenlijke punten, waar menig 'goede' Nederlander in die dagen een voorbeeld aan had mogen nemen! En daarmee is dan toch iets gezegd over het belang van deze publicatie.

Tenslotte het tweede deel van onze vraag. Dat luidt: is dit nu wel een goede manier van bronnen uitgeven? Men bedenke: het eigenlijke documentengedeelte beslaat slechts 1058 van de in totaal 1714 bladzijden van dit werk. De eigenlijke tekst van de documenten beslaat hoogstens drie kwart van die 1058 bladzijden, de rest is annotatie. Houdt men er dan nog rekening mee, dat de tekst van de documenten in een veel grotere letter gedrukt is dan de rest, dan leert een rekensom, dat de documenten hoogstens een derde van de inhoud van dit werk uitmaken en dat de rest door In 't Veld geschreven is. Daar komt dan nog bij, dat inleiding en annotaties niet slechts technisch hulpmiddel zijn voor wie de bronnen wil gebruiken, maar door In 't Veld zeer nadrukkelijk ook bedoeld als handleiding voor een juiste interpretatie der bronnen.

Op de vele vragen, die hier rijzen, wil ik niet uitvoerig ingaan. Deze vragen zijn namelijk reeds gesteld en beantwoord naar aanleiding van de Correspondentie van Rost van Tonningen door prof. Schöffner in het artikel, met welks vermelding ik niet zonder reden deze

bespreking begonnen ben. Op de vraag, of *De SS en Nederland* eigenlijk wel een echte bronnenuitgave is en of het niet beter was geweest, als dr. In 't Veld een 'eerlijke' monografie geschreven had, eventueel met een beperkt aantal documenten als illustratie, kan men, Schöffers in grote lijnen volgend, antwoorden: 1) dat er verschillende soorten van bronnenuitgaven zijn; 2) dat ook de 'illustratieve' bronnenuitgave (als hoedanig Schöffers de Correspondentie van R.v.T. aanduidt) zijn nut en goed recht heeft; 3) dat het een kwestie van smaak is, of men een 'illustratieve' bronnenuitgave dan wel een monografie prefereert.

Aan het zojuist sub 3) gezegde moet echter wel één meer objectiverende opmerking worden toegevoegd. Als In 't Veld een monografie had kunnen schrijven, dan had hij aan de ene kant wellicht nog meer vrijheid gehad in de literaire vormgeving en aan de andere kant had hij een deel van het tijdrovende detailwerk, dat hij nu aan de annotaties heeft besteed, achterwege kunnen laten. Resultaat: hij zou sneller zijn klaar gekomen en een groter publiek bereikt hebben; dat de wetenschappelijke kwaliteit er niet onder geleden zou hebben, daarvan kan men bij hem overtuigd zijn.

Met een bespreking van het werk, zoals het dan wél verschenen is, heeft het bovenstaande niet direct meer te maken. Ik gebruik de gelegenheid gewoon om als historicus en als staatsburger mijn hart even te luchten. Tenslotte staan we voor het feit, dat van de in 1968 veelbelovend gestarte nieuwe serie Documenten van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie na acht jaar pas nummer twee verschenen is, en dat is dan nog niet eens het tweede deel van de Correspondentie van Rost van Tonningen, waar we al zolang op wachten. Er is dus enige reden om zich af te vragen, of het Rijksinstituut - tot welks 'ware' en dus 'feilen tonende' vrienden ik mij graag reken - wel in alle opzichten op de goede weg is.

A. A. de Jonge